

مناره بلند بر دامنه الوند

مروری بر دانشنامه دانش گستر

■ صالح طباطبایی

نویسنده و پژوهشگر*

داخلی و خارجی، همت گمارد». به این ترتیب، دانشنامه دانش گستر «در طول هشت سال به طور کامل تدوین شد»، ولی بر خلاف روش معمول در انتشار دانشنامه‌های بزرگ فارسی «که جلد‌های آن به تدریج در دسترس استفاده‌کنندگان قرار می‌گیرد»، یک جا به انتشار درآمد. «حدود ۶۰ درصد از حجم دانشنامه ترجمه از منابع معتبر خارجی و ۴۰ درصد باقی‌مانده، که حوزه‌های ایران و اسلام را دربرمی‌گیرد، توسط مؤلفین داخلی تألیف گردید». در راهنمای استفاده از دانشنامه (صفحات دوازده تا هجده از جلد نخست) نیز باز تأکید شده که «مقالات مربوط به ایران و اسلام تماماً تألیفی است و به همت نویسندگان ایرانی نوشته شده و در این حوزه هیچ مقاله‌ای ترجمه نشده است» (صفحه سیزده). اختصاص مدخل‌های فروانی به شخصیت‌های معاصر و زنده ایرانی از دیگر ویژگی‌هایی است که شاید دانشنامه دانش گستر را از اغلب دانشنامه‌های فارسی‌ای که تا به حال در کشورمان منتشر شده‌است، اگر نگوییم همه آنها، متمایز می‌سازد؛ البته شاید همین مزیت را برخی از خوانندگان نوعی کاستی برشمارند، چه ممکن است، در نظر ایشان، روش انتخاب شخصیت‌ها در این دانشنامه کمابیش تبعیض‌آمیز باشد. اما تدوینگران دانشنامه خود این احتمال را از نظر دور نداشته و نوشته‌اند «کوشش شده‌است که با مشورت و صلاح‌دید متخصصان در حوزه‌های مختلف، فهرستی در نهایت انصاف و بی‌طرفی تهیه شود... طبعاً در چنین کار کم سابقه‌ای افرادی از قلم افتاده‌اند که حقاً شایستگی آن را داشته‌اند که نامشان در این دانشنامه بیاید. قبلاً از آنان و دوستانشان پوزش می‌طلبیم. بی‌تردید هیچ امری جز نقص کار ما در آن دخیل نبوده‌است و امید است در چاپ‌های آینده با تذکر صاحب نظران جبران شود» (جلد نخست، صفحه هجده). اما نباید فراموش کرد که گنجاندن مدخل‌هایی به شخصیت‌های زنده معاصر تنها به شرطی مزیت برجسته این دانشنامه خواهد ماند که به راحتی در چاپ‌های آینده اطلاعات مربوط به این شخصیت‌ها روزآمد شود، و گرنه این ویژگی نه تنها مزیتی شمرده نخواهد شد، بلکه دیری نمی‌پاید که دانشنامه با مجموعه‌ای از اطلاعات منسوخ درباره این شخصیت‌ها انباشته شود.

دانشنامه دانش گستر به راحتی کار گسترده‌ای است، و تدوین

■ رامین، علی؛ فانی، کامران؛ سادات، محمدعلی (زیر نظر):
دانشنامه دانش گستر (دوره هجده جلدی)، تهران، مؤسسه علمی - فرهنگی دانش گستر روز، چاپ اول، ۱۳۸۹،
شابک ۹۷۸-۶۰۰-۵۵۳۴-۰۰-۹

مقدمه

دانشنامه هجده جلدی دانش گستر، دانشنامه عمومی مفصلی (با حدود ۵۹ هزار مدخل اصلی) است که با نظارت آقایان محمدعلی سادات و کامران فانی و علی رامین و به کوشش جمع کثیری از نویسندگان (۱۶۵ تن) و مترجمان (۶۶ تن) و ویراستاران (۱۱۹ تن)^۱ تدوین و نخستین بار در مؤسسه دانش گستر روز در سال ۱۳۸۹ منتشر شده‌است. بنا بر پیشگفتار دانشنامه، به قلم رئیس شورای علمی دانشنامه و مدیرعامل مؤسسه دانش گستر، این مؤسسه در آغاز در صدد بود «با روزآمد کردن و تکمیل و توسعه دایره‌المعارف فارسی گامی در جهت پیشرفت فرهنگ و دانش در کشورمان بردارد»، ولی پس از ناکامی مذاکراتش با مؤسسه صاحب امتیاز دایره‌المعارف فارسی، بر آن شد که «رأساً به تدوین دانشنامه‌ای مستقل و مطابق با آخرین پیشرفت‌های علمی، با استفاده از منابع

**حدود ۶۰ درصد از حجم
دانشنامه ترجمه از منابع معتبر
خارجی و ۴۰ درصد باقی مانده،
که حوزه‌های ایران و اسلام را
در برمی گیرد، توسط مؤلفین
داخلی تألیف گردید**

آن، در شکل فعلی‌اش، مستلزم کوشش‌های فردی دلسوزانه و همت جمعی بلندی بوده‌است. اما چنان که در راهنمای استفاده از دانشنامه نیز آمده‌است، «بی‌تردید در اثری چنین گسترده و متنوع کژی‌ها و کاستی‌های بسیار راه یافته» (جلد نخست، صفحهٔ هجده). وجود کاستی و خطا در هر کتاب مفصلی، به ویژه هنگامی که با کار گروهی پدید آمده باشد، امر نامعمولی نیست، و نگارندهٔ این سطور به مناسبت نگارش نقدهایش بر پاره‌ای از کتاب‌ها یا مجموعه‌های بزرگی که در مغرب زمین تألیف و منتشر شده، به این امر واقف است. ولی باید این نکته را در نظر داشت که خصوصیت مهم و متمایز کتاب‌های مرجع، به ویژه دانشنامه‌ها، «قابل اعتماد بودن» آنها است؛ دانشنامه نویسی اطمینان بخش‌ترین شیوهٔ نگارش است، شیوه‌ای که خوانندگان را، کمابیش چشم بسته، به پذیرش هر آن چه در دانشنامه آمده‌است، فرامی‌خواند. از این رو، انتظار می‌رود - و این انتظار معقولی است - که فراوانی خطا در کتاب‌های مرجع، و خصوصاً دانشنامه‌ها، بسی کمتر از سایر انواع کتاب‌ها باشد. حال اگر انواع مشکلات در دانشنامه‌ای، به لحاظ کمی و کیفی، به حدی نزدیک شود که «اعتمادپذیری» آن مورد پرسش قرار گیرد، باید با نگارش نقدهایی جدی بر کتاب، تهیه کنندگانش را به رفع آن کاستی‌ها ترغیب کرد تا در چاپ‌های بعدی، آن اثر پیراسته‌تر گردد، و، به تعبیری، حیثیت آن اعاده شود. از بخت نیک، تدوینگران دانشنامهٔ دانش گستر، پیش از همه، منتقدان را به اصلاح کاستی‌های احتمالی این کتاب فراخوانده‌اند: «امید است که نقادان نکته سنج با گوشزد کردن آنها ما را یاری دهند تا در ویراست‌های آینده در رفع و اصلاح و تکمیل آن بکوشیم» (جلد نخست، صفحهٔ هجده).

بررسی

کاستی‌های موجود در دانشنامهٔ دانش گستر را، با وجود گوناگونی آنها، می‌توان در دو دستهٔ اصلی جای داد: شکلی (صوری) و محتوایی. اما در هر یک از این دو دسته به اقسام مختلفی از مشکلات برمی‌خوریم. بخش عمدهٔ آن چه در زیر می‌آید، به ذکر نمونه‌هایی چند از انواع گوناگون این مشکلات در دانشنامهٔ دانش گستر اختصاص یافته‌است. پیدا است که ذکر همهٔ موارد یک به یک در این مجال کوتاه نه ممکن و نه مطلوب است، ولی در بخش پایانی مقاله شیوه‌ای عملی برای اصلاح عمدهٔ کاستی‌های موجود در دانشنامه پیشنهاد شده‌است.

۱. اشکالات صوری

ضبط صحیح مدخل‌ها، پرهیز از تکرار مدخل‌های یکسان و، در عوض، ارجاع آنها به یکدیگر، غلط‌های چاپی اندک، ارجاعات صحیح و دقیق، معادل‌های خارجی دقیق (در صورت ذکر آنها)، استفاده از تصاویر مرتبط به مدخل‌ها (در صورت استفاده از تصاویر)، ارائهٔ اطلاعات شرح حالی دقیق، و، سرانجام، ترتیب الفبایی درست و سنجیدهٔ مدخل‌ها همواره از شروط صوری ناگزیر در دانشنامه نویسی بوده‌اند. جای شگفتی است که هیچ یک از این الزامات شکلی در دانشنامهٔ دانش گستر تمام و کمال رعایت نشده‌اند.

۱-۱. ضبط نادرست مدخل‌ها

انتظار نمی‌رود برخی از مدخل‌های اصلی یا ارجاعی در دانشنامه‌های معتبر، نادرست ضبط شده باشد؛ این خطایی است که متأسفانه بارها در دانشنامهٔ دانش گستر با آن روبه رو می‌شویم. تنها نمونه‌هایی از ضبط نادرست یا غیردقیق مدخل‌های دانشنامه در این جا می‌آوریم.

- نام آرامگاه معروف شاه زنده در شمال شرقی شهر سمرقند که به دلیل آن که مدفن ادعایی قثم ابن عباس، عموزادهٔ پیامبر اسلام (ص)، را در خود جای داده، چنین خوانده شده (هیلبند، رابرت، معماری اسلامی: شکل، کار کرد، معنی، ص ۲۶۱)، به خطا در دانشنامه «شاه زند» آمده‌است (جلد ۱۰، ص ۴۲۰، مدخل «شاه زند»).
- در دانشنامه (جلد ۱۴، ص ۴۲۲، مدخل «لسترینج، گای»)،

تاری خانه (جلد ۵، ص ۶۱۳، ۱۰ سطر) / مسجد تاری خانه (جلد ۱۵، ص ۵۰۶، ۱۷ سطر)

ص ۱۷۵، ذیل «اندلس» در دانشنامه به درستی آمده است: «خاندان بنی احمر یا بنی نصر... آخرین سلسله اسلامی است که بر قسمتی از اندلس... حکومت داشت. قصر سلطنتی الحمراء، در غرناطه... از این سلسله باقی مانده است...».

● در جلد ۱۴، ص ۱۱۳، ذیل «گناه جلی»، دو بار از توماس آکویناس^{۱۳} (۱۲۲۵-۱۲۷۴ م.)، متکلم مسیحی نامور، نام برده شده است: یک بار به صورت آکویناس (ستون دوم، سطر ۱۷) و بار دیگر به شکل نادرست آکویناس (ستون دوم، سطر ۲۱)، ولی ضبط اصلی نام وی در دانشنامه به صورت آکویناس است (جلد ۶ ص ۲۹۷، ذیل «توماس آکویناس قدیس»).

۱-۳. غلط‌های چاپی و ضبط نادرست یا ناهمگون اعلام

از ویژگی‌های دانشنامه‌ها این است که غلط‌های چاپی چندانی در آنها دیده نمی‌شود و اعلام (اسامی خاص) به درستی و به شکل همگون در سراسر متن ضبط می‌گردد. همکاری بیش از ۱۰۰ تن از ویراستاران و چندین نمونه خوان در تدوین و آماده سازی دانشنامه دانش گستر این نوید را به خوانندگان می‌داد که این دانشنامه نیز از این گونه لغزش‌ها تا حد زیادی برکنار مانده باشد. حقیقت این است که نمی‌توان دانشنامه راه از این جهات، کتابی پر غلط برشمرد، ولی وقوع این اشتباهات در آن به هیچ روی کم نیست، به ویژه آن که گاهی اینها کاملاً گمراه کننده‌اند؛ نمونه‌هایی از غلط‌های چاپی را ببینید:

● در جلد ۱۱، ص ۵، ذیل «صفی الدین ارموی»، نام اصلی وی به صورت «عبدالمؤمن بن ابی المفاخر یوسف بن فاخر» آمده است، که بایستی نام جدش فاخر (با «خ») ذکر می‌شد (طهرانی، شیخ آقابزرگ، الذریعه‌الی تصانیف الشیعه، جلد ۲۳، ص ۲۵۷؛ زرکلی، خیرالدین، الأعلام، جلد ۴، ص ۱۷۰).^۹

● در جلد ۱۱، ص ۱۷۹، ذیل «ظواهری، ایمن» آمده است: «در ۱۹۹۸ با اسامه بن لادن در تأسیس الجبهه الاسلامیه لتحرير الارض المقدسه همکاری کرد». چنان که پیداست، «الجبهه الاسلامیه» به خطا ضبط شده است.

● در جلد ۳، ص ۲۲۰، ذیل «انقلاب ایران (کتاب)»، آمده است: «نوشته ادوارد گزنویل براون (۱۸۶۲-۱۹۲۶)، کتابی در تاریخ مشروطیت». اما می‌دانیم که نام نویسنده این کتاب ادوارد گزنویل (با «ر») براون^{۱۰}، خاورشناس شهیر انگلیسی، است (بدوی، عبدالرحمن، دائرةالمعارف مستشرقان، ص ۱۰۳).

● در جلد ۸، صص ۲۸-۲۹، ذیل «دروازه‌های یزد»، نام مسجد حظیره (با «ح» و «ظ») و دروازه حظیره، که پیشتر رو به روی آن مسجد واقع بود (مجدزاده صهبا، جواد، «ابنیه و آثار تاریخی: دروازه‌های نهصد و سی ساله»، یادگار، شماره ۳ صص ۷۳-۷۴)، به خطا خطیره (با «خ» و «ط») ضبط شده است.^{۱۱}

● در جلد ۴، ص ۲۳، ذیل «بتاترون» می‌خوانیم: «بتاترون‌های بزرگ باریکه‌های الکترونی با انرژی بیشتر از ۳۴۰ میلیون الکترون وات برای مصارف پژوهشی تولید می‌کنند». اما می‌دانیم که الکترون ولت (eV) واحد انرژی است نه الکترون وات.^{۱۲}

نایکدستی در ضبط اعلام نیز به فراوانی دیده می‌شود. در زیر تنها دو نمونه از آن را می‌آوریم:

● در جلد ۲، ص ۷۵۷، ذیل «الحمرا»، می‌خوانیم: «این بنا... در ناحیه ابن الاحمر، توسط بنیادگذار سلسله ناصریان و جانشینانش ساخته شد.» سلسله‌ای که ذیل این مدخل، «ناصریان» خوانده شده، در واقع، خاندان بنی نصر یا بنی احمر است. اما در جلد ۳،

۱-۴. ارجاعات نادقیق

دانشنامه دانش گستر حاوی مدخل‌های فراوانی است که به مدخل‌های دیگری ارجاع داده شده‌اند. اما گاهی این ارجاعات دقیق نیستند. به ذکر سه نمونه بسنده می‌کنیم.

● در جلد ۱۷، ص ۵۸، مدخل «نوبیا، تمدن» به مدخل اصلی «نوبی، تمدن» ارجاع داده شده است، ولی چنین مدخلی در دانشنامه نیست، بلکه فقط مدخل «نوبی» (جلد ۱۷، ص ۵۸) در دانشنامه وجود دارد.

● در جلد ۲، ص ۳۴۳، ذیل «استرخاتون، آرامگاه»، این مدخل اصلی به مدخل اصلی دیگری حواله داده شده: «نیز ← پیربکران، بقعه». ولی در جلد ۵، ص ۵۰۰، مدخل مورد ارجاع به صورت «پیربکران، مقبره» ضبط شده است.

● در جلد ۴، ص ۲۶۰، ذیل «برهان وجوب و امکان» و در پایان آن مدخل، به «برهان صدیقی» ارجاع داده شده، اما، چنان که انتظار می‌رود، به جای آن، مدخل «برهان صدیقین» در دانشنامه آمده است (جلد ۴، ص ۲۵۷).

۱-۵. معادل‌های خارجی غیردقیق یا نادرست

در برابر بسیاری از مداخل دانشنامه دانش گستر معادل‌هایی از زبان‌های خارجی، بیش از همه انگلیسی، آورده شده است. این ویژگی را می‌توان از امتیازات دانشنامه برشمرد، ولی متأسفانه در مواردی این معادل‌ها نادرست‌اند، یا برابر نهاده‌های دقیق یا کاملی نیستند. مثال‌ها را ببینید:

● در جلد ۱۱، ص ۱۱۳، در برابر «طبلا»، نوعی طبل رایج در جنوب آسیا و هند، معادل انگلیسی اش به خطا table آورده شده، که آشکارا نادرست است و بایستی tabla نگاشته می‌شد.^{۱۴}

● در جلد ۱۷، ص ۱۰۵، برابر نهاده انگلیسی «نوزاد نامشروع» illegitimacy ذکر شده؛ این واژه به معنای نامشروع بودن و حرام زادگی است، و بایستی مثلاً illegitimate child آورده می‌شد.^{۱۵}

● در جلد ۵، ص ۵۲۳، در برابر «پیشامدهای ناسازگار» معادل انگلیسی mutually exclusive قرار داده شده، در حالی این واژه‌ها تنها به معنای «ناسازگار» اند، و بایستی نوشته می‌شد: mutually exclusive events

از ویژگی‌های دانشنامه‌ها این است

که غلط‌های چاپی

چندانی در آنها دیده

نمی‌شود و اعلام

(اسامی خاص) به

درستی و به شکل

همگون در سراسر

متن ضبط می‌گردد

دانشنامه دانش گستر

حاوی مدخل‌های

فراوانی است که به

مدخل‌های دیگری

ارجاع داده شده‌اند.

اما گاهی این ارجاعات

دقیق نیستند

● گاهی معادل‌های انگلیسی جابه جا نوشته شده‌اند. مثلاً در در جلد ۱۲، ص ۳۵، در برابر «فلز متخلخل»، ترکیب انگلیسی metal porous آمده، و در جلد ۱، ص ۷۷۹، برابر نهادۀ انگلیسی «بیراهی اپتیکی» aberration optical نوشته شده، در حالی که به ترتیب porous metal و optical aberration صحیح است.

● گاهی معادل سازی‌هایی ابداعی ولی نادقیق صورت گرفته‌است. مثلاً در جلد ۲، ص ۴۱۲، معادل «اسرافیل»، که در برخی از روایات اسلامی، فرشته‌ای است که در قیامت و روز حشر در صور می‌دمد، سرافیم Seraphim دانسته شده‌است. اما باید توجه داشت که اولاً واژه سرافیم (لفظاً به معنای درخشندگان)، که در کتاب مقدس به کار رفته‌است^۶، به طبقه‌ای از فرشتگان مقرب الهی دلالت دارد و اسم جمع است (مفردش: سراف Seraph)^۷. در نتیجه، وقتی سرافیم به کار برده شود، مراد بیش از یک فرشته سراف است. ثانیاً اوصاف سرافیم، چنان که در کتاب مقدس و در سنت‌های یهودی و مسیحی آمده‌است، کمترین پیوندی با ویژگی‌های اسرافیل در سنت اسلامی ندارد. جالب این جا است که در خود دانشنامه دانش گستر نیز در ذیل «سرافیم» آمده‌است (جلد ۹، ص ۶۴۸): «در عقاید یهودی و مسیحی، ارواحی همواره ملازم عرش پروردگار که در رؤیای اشعای نبی پدیدار شدند. ذکر سرافیم، که از فرشتگان مقرب و عالی رتبه به شمار می‌روند و شش بال دارند، در صحیفۀ اشعای عهد عتیق آمده‌است». بنابر این، چنین معادل سازی‌ای از دقت برخوردار نیست.^۸

۱-۶. تصاویر نامرتب

پیشتر در بخش ۱-۱ به دو نمونه عجیب از درج تصاویر نامربوط، در خصوص محمد سعیدی و داگلاس سیرک، اشاره کردیم؛ مشکل تصویرهای نامرتب به موضوع بارها در دانشنامه دانش گستر روی داده‌است. به مثال‌های دیگری از این مشکل توجه کنید:

● در جلد ۱۳، ص ۴۰۰، ذیل مدخل «اوورتور» (قطعه آغازگر یک کنسرت یا اپرا)، تصویری بدون شرح از شخصی آورده شده که به آن مدخل یا حتی به مدخل‌هایی که بلافاصله قبل و بعد از آن آمده‌است، مربوط نیست.

● در جلد ۱۷، ص ۲۸، ذیل «نمره آپگار» (نمره‌ای میان صفر تا ده برای سنجش سلامت نوزادان)، تصویر نموداری آمده‌است که به این مدخل ربطی ندارد.

● در جلد ۲، ص ۷۸۵، ذیل «الکساندر اول» (تزار روسیه)، به جای تصویر او، تصویری از ناپلئون بناپارت آورده شده است.

● در جلد ۸، ص ۲۹۴، ذیل «دوور کراووه»، شهری در جمهوری چک، تصویری بدون شرح از شخصی آمده‌است که هیچ ربطی به این مدخل ندارد.

۱-۷. نقص در اطلاعات شرح حالی

اطلاعات شرح حالی، چون تاریخ تولد و تاریخ وفات شخصیت‌های

تاریخی یا، دست کم، سده‌ای که در آن می‌زیستند، از بدیهی‌ترین داده‌هایی است که باید در دانشنامه‌ها آورده شود، مگر آن که به دلایلی این اطلاعات معلوم نباشد. مایه شگفتی است که گاهی در دانشنامه دانش گستر این اطلاعات در خصوص برخی از شخصیت‌های مشهور ذکر نشده است:

● در جلد ۱۴، ص ۴۸۳، ذیل «لوپیتال، میشل دو»، به تاریخ تولد و وفات میشل دو لوپیتال^۹ (۱۵۰۷-۱۵۷۳)^{۱۰} صدر اعظم مشهور فرانسه در زمان کاترین د مدیچی، کمترین اشاره‌ای نشده است.

● در جلد ۸، ص ۷۴۲، تاریخ تولد و مرگ «روبر قدرتمند»^{۱۱} (۸۲۰-۸۶۶ م.)^{۱۲} از فرمانروایان فرانسه، آورده نشده است.

● در جلد ۸، ص ۴۰۴، ذیل «دیویدسون، فرانک»، باز از ارائه چنین اطلاعاتی درباره فرانک دیویدسون^{۱۳}، کارگردان آمریکایی تئاتر و از پیشگامان آموزش این هنر در ایران در سال‌های ۱۳۳۴-۱۳۳۵ ش. در دانشگاه تهران^{۱۴} دریغ ورزیده شده‌است.

عجیب تر آن است که این اطلاعات شرح حالی در مورد برخی از شخصیت‌های معاصر ایرانی یا شخصیت‌های اسلامی نیز آورده نشده است:

● در جلد ۱۵، ص ۴۰۲، ذیل «مرتضوی، محمد»، این اطلاعات در خصوص محمد مرتضوی، روزنامه نگار معاصر ایرانی، نیامده است.

● تاریخ تولد حسین آبناسان (جلد ۱، ص ۳۳)، فوت‌بالیست و مدیر ورزشی، ذکر نشده است.

● در جلد ۲، ص ۵۰، به دوره حیات احمد بن کیال (اواخر سده دوم - سده سوم ق.)^{۱۵}، داعی اسماعیلی و بنیادگذار فرقه کیالیه، هیچ اشاره‌ای نشده است.

۱-۸. ترتیب الفبایی نسنجیده یا نادرست

ترتیب الفبایی مدخل‌های دانشنامه، چنان که در مقدمه جلد نخست آمده (صفحه پانزده)، به شیوه حرف به حرف انجام گرفته‌است، و در نگاه نخست به نظر می‌رسد که ترتیب مداخل از دقت فراوانی برخوردار باشد. اما اگر دقیق تر شویم، پاره‌ای از اشکالات در این ترتیب الفبایی دیده می‌شود. مهم ترین اشکال آن است که مدخل ارجاعی بر طبق مدخل اصلی ای که به آن ارجاع داده شده، ترتیب الفبایی یافته‌است؛ در نتیجه، خواننده کتاب باید از قبل بداند که چنین مدخلی به چه مدخل اصلی دیگری ارجاع داده شده‌است، ولی این توقع بجایی از خواننده نیست، زیرا او از کجا باید بداند که مدخل مورد ارجاع چیست. این مطلب با ذکر مثالی در زیر بیشتر روشن خواهد شد:

● در جلد ۱، صص ۱۲۸-۱۳۶، ترتیب الفبایی مداخل این است: آذر، ایزد / آذر، محمد مهدی / ... / آذربایجان شرقی / آذربایجان غربی / ... / آذرخش / آذرسنج / آذرشهر، شهر / آذرشهر، شهرستان / آذر فرنیخ فرخزادان / آذر کناره چی، جواد / آذر کیوان / از آن جا که در مقدمه جلد نخست دانشنامه (صفحه پانزده)

یافته‌است. این مدخل به شیوهٔ مرسوم در دانشنامه بایستی به صورت «رایل، گیلبرت» (نخست نام خانوادگی و سپس نام) آورده می‌شد؛ و در نتیجه، می‌بایست ذیل حرف «ر» ترتیب الفبایی می‌یافت، نه ذیل «گ».

مشکلات دیگری نیز در ترتیب الفبایی مداخل دانشنامه (به شیوهٔ حرف به حرف) دیده می‌شود که از ذکرشان صرف نظر می‌کنیم.

۲. اشکالات محتوایی

اما کاستی‌های عمدهٔ دانشنامهٔ دانش گستر را در مواد و محتویات آن می‌توان یافت. وقوع اشتباهات ریز و درشت، به ویژه در پاره‌ای از مداخل‌های تألیفی مرتبط به ایران و اسلام، بروز خطاهای عجیب در مداخل‌های مربوط به ریاضیات و علوم، لغزش‌های خرد و کلان در ارائهٔ اطلاعات عمومی، و وجود مطالب متغایر و ناهم‌ساز در مداخل‌های مختلف، به لحاظ کمی و کیفی، بیشترین و بزرگ‌ترین خدشه‌ها را بر اعتبار دانشنامه وارد ساخته، چندان که مهم‌ترین ویژگی هر دانشنامه، که همانا «قابل اعتماد بودن» آن باشد، در این دانشنامه سخت آسیب دیده‌است. در زیر نمونه‌هایی چند از هر یک از این لغزش‌ها در ذیل چهار دستهٔ مختلف آورده شده‌است؛ شاید تنوع این خطاها در هر دسته نشانگر دامنهٔ گستردهٔ وقوع خطاهای محتوایی در دانشنامه نیز باشد.

۱-۲. خطا در مداخل‌های تألیفی مربوط به اسلام و ایران

در شماری از مداخل‌های تألیفی، که خصوصاً به موضوعات اسلامی یا ایرانی مرتبطند، با لغزش‌های گوناگونی، از اشتباهات کوچک تا خطاهای بزرگ‌تر، رو به رو می‌شویم. پاره‌ای از آنها را در زیر می‌آوریم:

- در جلد ۱۱، ص ۳۶، ذیل «صور اسرافیل»، آمده‌است: «عبارت "یوم ینفخ فی الصور" [روزی که در صور دمیده شود] ده بار در قرآن به کار رفته‌است». اما این عبارت، در واقع، فقط چهار بار در قرآن به کار رفته‌است (انعام: ۷۳، طه: ۱۰۲، نمل: ۸۷، نبأ: ۱۸؛ نک: عبدالباقی، محمد فؤاد، المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم، ص ۷۰۹، ذیل «ینفخ»)، هرچند که در قرآن با عبارات دیگری نیز به مدین در صور اشاره شده‌است.

- در جلد ۱۲، ص ۲۲۴، ذیل «قارون» می‌خوانیم: «نامش سه بار در قرآن آمده است (قصص، ۷۶؛ عنکبوت، ۳۹؛ غافر، ۲۴)». ولی نام قارون چهار بار در قرآن ذکر شده است (نک: عبدالباقی، محمد فؤاد، المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم، ص ۵۴۳، ذیل «قارون»): نام قارون در آیهٔ ۷۹ از سورهٔ قصص نیز آمده، ولی در این جا از قلم افتاده است.

- در جلد ۴، ص ۲۲، ذیل «بت» چنین نوشته شده‌است: «پنج بار به واژهٔ صنم که اغلب به صورت جمع به کار رفته در قرآن اشاره شده‌است (اعراب: ۱۳۸؛ ...؛ انبیاء، ۵۱)». در این جمله کوتاه سه خطا روی داده‌است: واژهٔ صنم حتی یک بار هم به صورت مفرد در قرآن به کار نرفته، بلکه هر پنج بار به صورت جمع (اصنام)

آمده‌است که «به ترتیب، اول مدخل بسیط، بعد مدخل ویرگول دار، سپس مدخل پراتنژدار همراه با تاریخ و، پس از آن، مدخل مرکب می‌آید»، انتظار داشتیم که مدخل به ظاهر بسیط «آذر» پیش از مدخل ویرگول دار «آذر، ایزد» آورده شده باشد. ولی مدخل «آذر» را همچون مدخلی مرکب بر طبق کلماتی که در پی اش آمده و به آن ارجاع داده شده‌است، یعنی «کناره چی، جواد»، مرتب کرده‌اند، گویی که واژهٔ «کناره چی» بلافاصله پس از واژهٔ «آذر» آمده باشد. در نتیجه، خواننده‌ای که مثلاً مدخل «آذر» را در دانشنامه می‌جوید، باید از قبل بداند که این مدخل به چه مرجع دیگری ارجاع داده شده‌است تا بتواند آن را در ترتیب الفبایی بیابد. ولی اگر از مدخل مورد ارجاع - در این مثال، «کناره چی، جواد» - از قبل آگاه باشد، اصلاً چه نیازی به یافتن مدخل ارجاعی - در این مثال، «آذر» - داشته‌است؟ و آیا این جز «مصادره به مطلوب» است؟ نمونه‌های دیگری از این ترتیب الفبایی نسنجیده، که به وفور در دانشنامه دیده می‌شود، ذکر می‌کنیم:

- در جلد ۱، صص ۷۵-۷۹: آتشکده / آتشکده (کتاب) / ... / آتشکدهٔ نیاسر / آتشکده‌های دره جر / آتش کرکوی، سرود / آتشک سیفلیس / آتشگاه

- در جلد ۱۲، صص ۵۹-۶۰: فلور ایران / فلورس، خوزه / فلورس (اندونزی) / ... / فلور فلوتور / فلور گیا / فلوری، آندره هر کول دو

- در جلد ۱۵، صص ۵۴۷-۵۴۸: مسیح، هیوا / مسیحا / ... / مسیح تهرانی / مسیح عیسی (ع) / مسیح کاشانی، مسعود

- گاهی هم ترتیب الفبایی نادرست به نظر می‌رسد:
- در جلد ۱۶، صص ۲۲۲-۲۲۳: موسی، سلامه (۱۸۸۷-۱۹۵۸) / موسی، صبری (۱۹۳۲-) / موسی، نبویه (۱۸۸۶-۱۹۵۱) / موسی (ع) (قرن ۱۳ پ م) / موسیا

در این مثال، چنین می‌نماید که «موسی» بایستی پیش از «موسی، سلامه» می‌آمد.

- در جلد ۶، صص ۴۸-۴۹: تسوا بیروکن / تسوا یگ، اشتفان / تسوا یگ، آرنولد / تسوت، میخائیل /

- «تسوا یگ، اشتفان» می‌بایست پس از «تسوا یگ، آرنولد» آورده می‌شد.

- در جلد ۱۲، صص ۵۲-۵۳: فلمستید، جان / فلمینگ، امبروز / فلمینگ، الگزاندر / فلمینگ، ایان لنکستر

- پیداست که «فلمینگ، امبروز» بایستی بعد از «فلمینگ، الگزاندر» جای می‌گرفت.

- در جلد ۱۶، صص ۸۸-۸۹: منهاج الوصول الی علم الاصول / منهاج الفخر فی علم البحر الزاخر / منهاج الهدایه /

در این جا، ضبط نادرست واژهٔ «الوصول» در مدخل نخست به صورت «الوصول» (با یک الف زائد در ابتدایش) موجب بروز خطا در ترتیب الفبایی شده‌است. این مدخل بایستی در میان دو مدخل بعدی آورده می‌شد.

- در جلد ۱۴، صص ۲۶۲، به مدخل «گیلبرت رایل» برمی‌خوریم که به رایل از فیلسوفان تحلیلی انگلستان اختصاص

اطلاعات شرح

حالی، چون تاریخ

تولد و تاریخ وفات

شخصیت‌های تاریخی

یا، دست کم، سده‌ای

که در آن می‌زیستند،

از بدیهی‌ترین

داده‌هایی است که باید

در دانشنامه‌ها آورده

شود، مگر آن که به

دلایلی این اطلاعات

معلوم نباشد

استعمال شده است (نک: عبدالباقی، محمد فؤاد، المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم، ص ۴۱۵). ضمناً یکی از کاربردهای این واژه در آیه ۱۳۸ از سوره اعراف (نه سوره اعراب) است؛ و، سرانجام، این واژه (اصنام) در آیه ۵۷ (نه آیه ۵۱) از سوره انبیاء نیز به کار رفته است.

● در جلد ۱۲، ص ۵۹، ذیل «فلور ایران» (پوشش گیاهی و انواع گیاهان ایران) چنین می‌خوانیم: «قدیمی‌ترین اثر مستند گیاه‌شناسی در ایران ابنیه عن الحقایق الادویه اثر ابومنصور موفق الدین هروی است». اولاً عنوان صحیح این کتاب الابنیه عن حقایق الادویه و نام مؤلفش ابومنصور موفق هروی، و موضوع آن ادویه مفرده (داروهای ساده غیر ترکیبی) و خواص آنها است (دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۶، ذیل «ابومنصور موفق هروی»). ثانیاً از آن جا که این مدخل درباره پوشش گیاهی و انواع گیاهان ایران است، انتظار می‌رود که مراد نویسنده آن باشد که این کتاب قدیم‌ترین اثر مستند درباره گیاهان ایران است. ولی می‌دانیم که چنین نیست، زیرا ابومنصور در این کتاب به گردآوری و تکمیل اطلاعات داروشناسی از کتاب‌های پیشینانش، به ویژه داروگران هندی که روش آنان را بیش از همه می‌پسندید، پرداخته است (دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۶، ذیل «ابومنصور موفق هروی»). ولی اگر مقصود نویسنده دقیقاً این باشد که کتاب قدیم‌ترین اثر مستند گیاه‌شناسی در ایران است، باز سخن صوابی نیست، بلکه آن چه درباره این کتاب می‌توان گفت فقط آن است که این اثر کهن‌ترین کتاب فارسی موجود در داروشناسی است (دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۶، ذیل «ابومنصور موفق هروی»). جالب است که در دانشنامه ذیل «ابومنصور موفق هروی» (جلد ۱، ص ۷۷۰)، این اثر به درستی «قدیمی‌ترین کتاب فارسی موجود در داروشناسی» معرفی شده است.

● ذیل مدخل «صیرفی، خواجه عبدالله» (جلد ۱۱، ص ۵۲) تاریخ وفات خواجه عبدالله صیرفی سال ۹۷۸ ق. ذکر شده است، حال آن که وی از خوشنویسان سده هفتم - هشتم ق. و معاصر سلطان محمد الجایتو (۶۸۰-۷۱۶ ق.) بود، و وفاتش را در ۷۴۲ ق. در تبریز ذکر کرده‌اند (قمی، قاضی احمد، گلستان هنر، فصل اول، ص ۲۴، و پانوش ۱ در همان صفحه).

● در جلد ۱، ص ۳۲۴، ذیل «آقا رضا جهانگیرشاهی» نوشته شده است: «نگارگر ایرانی. فرزند ابوالحسن نادرالزمان بود... بعدها به هند رفت و به دربار اکبرشاه و جهانگیر شاه راه یافت و لقب جهانگیرشاهی را برگزید». در این جا اشتباه عجیبی به وقوع پیوسته است. آقا رضای جهانگیرشاهی پدر ابوالحسن نادرالزمان بود، نه فرزندش! (پاکباز، رویین، دایره‌المعارف هنر، ص ۳۴). اما برخی از اشتباهات از نمونه‌هایی که گذشت، خطیرترند، و تشخیص آنها دقت نظر بیشتری می‌طلبد. سه مثال زیر را ببینید:

● در جلد ۱۱، ص ۴۳۷، ذیل «عمران» می‌خوانیم: «اما در سوره سوم قرآن، آن جا که خداوند از "آدم و نوح و آل ابراهیم و

آل عمران" یاد می‌کند [آل عمران: ۳۳]، بی شک مقصود از عمران همان پدر موسی است، و این سوره هم به همین دلیل آل عمران نامیده شده است». مشهود است که نویسنده مراد از عمران را در آیه ۳۳ از سوره آل عمران به قطع پدر موسی (ع) دانسته است. اما باید گفت که بسیاری از مفسران اسلامی، از شیعه و از اهل سنت، ذیل این آیه، دو قول را نقل کرده‌اند: یکی همین است که نویسنده این مدخل آن را مسلم پنداشته، و دیگری آن است که مراد از عمران در این آیه پدر مریم (س) است، و، در نتیجه، آل عمران، مریم (س) و عیسی (ع) اند (مثلاً نک: طبرسی، ابوعلی فضل ابن حسن: مجمع البیان، جلد ۳، ص ۶۲؛ زمخشری، محمود ابن عمر: الکشاف، جلد ۱، ص ۳۵۴). در این میان جمعی، از مفسران شیعی و سنی در تأیید قول دوم به استدلال پرداخته‌اند؛ از میان مفسران شیعی، مثلاً علامه طباطبائی در تفسیر المیزان می‌نویسد: «اما آل عمران ظاهراً مراد از آن دودمان عمران پدر مریم باشد، و کلمه مریم، ابنه [دختر] عمران، در قرآن کریم مکرر آمده [در سوره تحریم: ۱۲] و اما عمران پدر موسی حتی در یک مورد هم ذکر نشده... که متعین در پدر موسی باشد. بنابر این، مراد از عمران عبارت می‌شود از مریم و عیسی یا آن دو با همسر عمران» (طباطبائی، محمدحسین، المیزان، جلد ۳، ص ۲۶۲). در بسیاری از تفاسیر اهل سنت نیز همین رأی اختیار شده است (مثلاً نک: آلوسی، ابوالفضل شهاب الدین محمود، روح المعانی، جلد ۲، ص ۱۷۷؛ صابونی، محمدعلی، صفوه‌التفاسیر، جلد ۱، ص ۱۹۸). بنابر این، سخن نویسنده این مدخل که «بی شک مقصود از عمران پدر موسی است»، آن هم در دانشنامه‌ای عمومی که قرار نیست صرفاً نظریات شخصی نویسندگان مداخل را بازبنماید، وجهی ندارد. اما مشکل فقط این نیست؛ آن چه بر شگفتی مان می‌افزاید این است که رأی نویسنده این مدخل در مواضع دیگری از دانشنامه بارها نقض شده است: در جلد ۱، ص ۴۰۵، ذیل «آل عمران، سوره» می‌خوانیم: «ترکیب آل عمران در آیه ۳۳ و بار دیگر به صورت عمران (پدر حضرت مریم) در آیه ۳۵ در تمجید این خاندان برگزیده آمده است». بار دیگر در جلد ۱۶، ص ۲۲۳، ذیل «موسی» آمده: «نام پدر و مادر موسی در قرآن ذکر نشده است!»

● در جلد ۱۱، ص ۱۵۴، ذیل «طوفان نوح» آمده است: «در عهد عتیق، قرآن، و حماسه گیلگمش (افسانه سومری باستان)، بارانی که ۴۰ شبانه روز سیل آسا بارید و همه انسان‌ها و جانوران را جز چند برگزیده از روی زمین برانداخت». در این جا سه ویژگی مشترک برای این طوفان بزرگ در این سه منبع (عهدعتیق کتاب مقدس و قرآن و حماسه گیلگمش) بر شمرده شده است: ۱- چهل شبانه روز به طول انجامید؛ ۲- سراسر زمین را فراگرفت؛ ۳- همه آدمیان و جانوران را جز برگزیدگانی چند نابود کرد. ولی باید توجه داشت که این هر سه ویژگی در طوفان بزرگی که در هر یک از این سه منبع وصف شده است، مشترکاً وجود ندارد. در قرآن، هیچ ذکری از مدت طوفان به میان نیامده است؛ وانگهی، این طوفان کیفر کافران قوم نوح (ع) است، که در اثر آن، ایشان غرق می‌شوند (سوره

در شماری از
مدخل‌های تألیفی، که
خصوصاً به موضوعات
اسلامی یا ایرانی
مرتبطند، با لغزش‌های
کوناگونی، از اشتباهات
کوچک تا خطاهای
بزرگ‌تر، رو به رو می
شویم

هود: ۲۵ و ۳۶-۳۷) و نوح و همراهانش نجات می‌یابند. در نتیجه، از ظواهر قرآن بر نمی‌آید که این طوفان سراسر زمین را فراگرفته یا افزون بر کافران قوم نوح، همه آدمیان و جانوران روی زمین را نیز غرق کرده باشد، و قرینه صارف‌های نیز در این باره در قرآن دیده نمی‌شود (طباطبایی، صالح، فرهنگ گزیده اعلام شرقی در منابع غربی، صص ۱۴۰-۱۴۱). اما در حماسه گیلگمش (لوح ۱۱، بیت ۱۲۷) مدت طوفان «شش روز و هفت شب» ذکر شده است، نه چهل شبانه روز.^{۳۷} در این میان، فقط در وصف طوفان نوح در عهد عتیق کتاب مقدس هر سه ویژگی دیده می‌شود: چهل شبانه روز به درازا می‌کشد (سفر پیدایش ۷: ۱۲)؛ در اصل، به قصد نابودی همه جانداران (همان جا، ۶: ۷-۶)، سراسر زمین را در برمی‌گیرد (همان جا، ۷: ۴)؛ همه جانوران و آدمیان زمین را جز اندکی که با نوح بر کشتی سوار شدند، از میان برمی‌دارد (همان جا، ۷: ۲۱-۲۳). در عهد عتیق، طوفان اصلاً به قصد نابودی کل جانداران زمین، به جز گروهی از برگزیدگان، پدید می‌آید، بر خلاف قرآن، که طوفان را کیفر نافرمانان قوم نوح می‌داند. بنابر این، همه اوصافی که در آغاز این مدخل برای طوفان نوح ذکر شده است، فقط با داستان طوفان در عهد عتیق تطبیق می‌کند، نه با طوفان نوح در قرآن و نه حتی با طوفان بزرگ در حماسه گیلگمش.

(۲: ۱۱-۱۵) در وصف این باغ آمده است، روشن می‌شود که به روایت کتاب مقدس، باغ آدم و حوا در زمین قرار داشته است، چه از رودهایی چون دجله و فرات و جیحون و نیل که در حدود و پیرامونش روان بودند، سخن رفته است؛ از این رو، «اکثری را رأی این است که باغ عدن در دشت فرات بوده است» (مسترهاکس، قاموس کتاب مقدس، ص ۶۰۲).

۱-۲. وقوع خطا در مداخل مربوط به ریاضیات و علوم

از شگفتی‌های این دانشنامه خطاهای عجیبی است که در مدخل‌های مرتبط به ریاضیات و علوم رخ داده است. غالب این اشتباهات چنان ابتدایی و ناشایسته‌اند که وقوع آنها را حتی از سوی دانش آموزان دبیرستانی توقع نمی‌توان داشت. در زیر پنج نمونه از آنها را می‌آوریم:

● در جلد ۱۳، ص ۱۲۸، ذیل «کسینوس‌ها، قاعده» صورت بندی قاعده کسینوس‌ها در مثلث به شکل نادرست آورده شده است: «فرمول این قاعده چنین است:

$a^2 = b^2 + c^2 - 2ab \cos A$ که در آن a ، b و c ضلع‌های مثلث و A زاویه مقابل a است». اولاً حروفی که در این جا میان قلاب (کروشه) آورده‌ایم، در اصل کتاب از قلم افتاده‌اند. ثانیاً فرمول صحیح قاعده کسینوس‌ها به صورت $a^2 = b^2 + c^2 - 2bc \cos A$ است.^{۳۸}

● در جلد ۱۲، ص ۳۷۱، ذیل «قضیه فیثاغورس» آمده است که این قضیه «همچنین برای استنتاج بعضی از رابطه‌های مثلثاتی، مانند $\sin \theta + \cos \theta = 1$ ، به کار می‌رود». رابطه مثلثاتی مذکور در حالت کلی درست نیست، بلکه بایستی به صورت $\sin^2 \theta + \cos^2 \theta = 1$ نوشته می‌شد (جمع مربعات سینوس (جیب) و کسینوس (جیب تمام) هر زاویه‌ای برابر با یک است).^{۳۹} ضمناً از قضیه فیثاغورس

● در جلد ۱، ص ۱۱۹، ذیل «آدم» چنین نوشته شده است: «خداوند آدم را از خاک سرشت و در او روح حیات دمید و او را در بهشت عدن جای داد». اما درباره بهشت عدن در جلد ۱۱، ص ۲۹۰، ذیل «عدن، باغ» آمده است: «در کتاب مقدس و قرآن نام باغی است که آدم و حوا در آن سکنا داشتند. به صورت «جنات عدن» یازده بار در قرآن آمده است... بی تردید لفظ «عدن» به باغ عدن که پیش از هبوط، مسکن آدم و حوا بوده است، اشاره دارد». در این جا اشتباهاتی روی داده است. اولاً در قرآن نام باغی که آدم و حوا در آن مقیم بودند، نیامده است، و تعبیر «جنات عدن» در هر یازده بار استعمال آن در قرآن در وصف باغ‌هایی که بهشتیان در جهان دیگر در آن مقیم خواهند بود، به کار رفته است، و هیچ ربطی به باغ آدم و حوا ندارد. جمعی از مفسران عدن را اسم خاص ندانسته‌اند، بلکه معنایش را اقامت، استقرار و پایدگی گرفته‌اند (مثلاً نک: طباطبائی، محمد حسین، المیزان، جلد ۹، ص ۴۵۶، ذیل آیه ۷۲ از سوره توبه). آن مفسرانی هم که عدن را اسم خاص پنداشته‌اند، آن را بهشت آدم و حوا ندانسته‌اند؛ مثلاً زمخشری که آن را اسم خاص می‌داند، روایتی از پیامبر (ص) به این مضمون آورده است: عدن آن سرای خدای است که هیچ چشمی آن را ندیده و بر خاطر هیچ انسانی نگذاشته است، و کسی در آن سکنا نکند جز سه دسته: پیامبران و صدیقان و شهیدان» (زمخشری، محمود ابن عمر، الکشاف، جلد ۲، ص ۲۸۹). ثانیاً نام باغ آدم و حوا در کتاب مقدس «عدن» (یا «ع») و «دال» (مفتوح) است، نه عدن (یا «ع» مفتوح و «دال» ساکن). واژه عدن از واژه عبری عدن (به معنای شادکامی و نعمت) گرفته شده (طباطبایی، صالح، فرهنگ گزیده اعلام شرقی در منابع غربی، ص ۱۵۰)، و از آن چه در سفر پیدایش

برای اثبات رابطهٔ مثلثاتی اخیر می‌توان بهره برد، نه آن رابطه‌ای که در ذیل این مدخل آورده شده‌است.

● در جلد ۱، ص ۴۰۵، ذیل «آلفا، ذره» آمده‌است: «فرایند گسیل واپاشی آلفایی با دو برابر ساختن عدد اتمی و چهار برابر ساختن جرم اتمی عنصری را به عنصر دیگر تبدیل می‌کند». در واپاشی آلفایی، هستهٔ اتم از خود ذرات آلفا (متشکل از دو پروتون و دو نوترون، معادل با هستهٔ هلیوم) ساطع می‌کند، و بدین سان، به‌اتم جدیدی تبدیل می‌شود؛ عدد اتمی (مجموع پروتون‌های) این اتم جدید دو واحد کمتر و عدد جرمی (مجموع پروتون‌ها و نوترون‌های) آن چهار واحد کمتر از اتم اولیه‌است.^{۳۰} چنان که پیدا است، در مدخل مورد اشاره، کاهش دو واحدی عدد اتمی به دو برابر شدن آن و کاهش چهار واحدی عدد جرمی به چهار برابر شدن آن تغییر یافته‌است! جالب تر این است که در جلد ۱۷، صص ۲۷۲-۲۷۳، ذیل «واپاشی آلفا» به درستی ذکر شده‌است که در نتیجهٔ این فرایند «عدد اتمی به‌اندازهٔ دو و وزن اتمی به‌اندازهٔ چهار واحد کاهش می‌یابد». البته در این جا نیز دقیق تر آن بود که به جای «وزن اتمی» نوشته می‌شد «عدد جرمی».

● در جلد ۱۲، صص ۲۶۰ - ۲۶۱، ذیل «قانون شکست اسنل» می‌خوانیم: «نسبت سینوس زاویهٔ تابش به سینوس زاویهٔ شکست برابر است با نسبت ضریب شکست‌های دو محیط. برای پرتو نوری که از محیط ۱ به محیط ۲ وارد می‌شود، داریم: $\frac{\sin i}{\sin r} = \frac{n_2}{n_1}$ که در آن، n_1 و n_2 ضریب شکست‌های دو محیط اند». اما از علم فیزیک می‌دانیم که بنا بر قانون اسنل نسبت سینوس زاویهٔ تابش (در محیط ۱) به سینوس زاویهٔ شکست (در محیط ۲) برابر است با ضریب شکست محیط ۲ به ضریب شکست محیط ۱، یعنی $\frac{\sin i}{\sin r} = \frac{n_2}{n_1}$ یا به عبارت دیگر $n_1 \sin i = n_2 \sin r$ (قانون اسنل).^{۳۱} بنابر این، نسبت $\frac{n_2}{n_1}$ در طرف راست معادله‌ای که در ذیل این مدخل آمده‌است، بایستی معکوس آورده می‌شد. این خطا یک بار دیگر در جلد ۱۱، ص ۶۶ ذیل مدخل «ضریب شکست» تکرار شده‌است.

● در جلد ۱۵، ص ۱۵، ذیل «ماکسول» آمده‌است: «ماکسول یکای شار مغناطیسی. حاصل ضرب شدت میدان مغناطیسی در هر نقطه از سطح در مساحت سطح است و در دستگاه‌های یکاهای سانتی متر-گرم-ثانیه با نماد Mx نشان داده می‌شود»، حال آن که تعریف صحیح یکای ماکسول به این شرح است: «شار^{۳۲} گذرنده از یک سانتی متر مربع سطحی عمود بر میدانی مغناطیسی با شدت یک گاوس».^{۳۳} آن چه در این جا آورده شده، در واقع، تعریف نه چندان دقیقی از شار مغناطیسی گذرنده از یک سطح است، نه تعریف یکای ماکسول.^{۳۴}

۱-۳. اطلاعات عمومی نادرست

از مشکلاتی که در دانشنامه بارها با آن رو به رو می‌شویم، اشتباهاتی است که در ارائهٔ اطلاعات عمومی (هویت شخص خاصی، نام یا تاریخ تولید اثری، محل مؤسسه یا بنیادی و مانند

اینها) رخ داده‌است. از آن جا که از کارهای اصلی دانشنامه‌های عمومی عرضهٔ صحیح و دقیق اطلاعات عمومی است، وقوع این قبیل اشتباهات در دانشنامهٔ دانش گستر تا حدی فلسفهٔ وجودی آن را به پرسش می‌گیرد و به اعتبار آن در مقام دانشنامه‌ای عمومی آسیب می‌زند. مثال‌ها را ببینید:

● در جلد ۴، ص ۷۴۳، در پایان مدخل «بی خانمان»، مشهورترین رمان هکتور (اکتور) مالو^{۳۵} (۱۸۳۰-۱۹۰۷)، نویسندهٔ فرانسوی، فرجام این داستان چنین تلخیص شده‌است: «رمی قهرمان داستان [پدر و مادر خود را در لندن می‌یابد و در قصر خانوادگی آرام می‌گیرد و با پسر باغبان که معلوم می‌شود لال مادرزاد نبوده، ازدواج می‌کند». همهٔ کسانی که رمان بی خانمان یا ترجمهٔ فارسی آن را خوانده‌اند، به خوبی می‌دانند که رمی پسری سرراهی است که در طول سفرش با دختری گنگ به نام لیز^{۳۶} آشنا می‌شود و سرانجام با او ازدواج می‌کند.^{۳۷} در این مدخل، اما، قهرمان داستان و محبوبه‌اش به ناگاه تغییر جنسیت یافته‌اند!^{۳۸} این تحریف عجیب یک بار دیگر در میانهٔ این مدخل تکرار شده‌است: «رمی نزد باغبانی پیر که پسر لاش از رمی خوشش آمده، کاری برای خود دست و پا می‌کند».

از این رو، اگر این تغییر جنسیت گاه در مورد شخصیت‌های تاریخی واقعی نیز روی دهد، نباید چندان در شگفت شد:

● در جلد ۳، ص ۵، ذیل «الیزابت، ملکهٔ مادر» دربارهٔ همسر جورج ششم و مادر الیزابت دوم، ملکهٔ فعلی انگلستان، چنین آمده‌است: «شاه جورج ششم، پادشاه انگلستان!» ولی بایستی نوشته می‌شد: زوجهٔ شاه جورج ششم. البته به نظر می‌رسد که در این مورد، جالفتادگی واژه‌ها چشم ویراستاران و نمونه خوانان پنهان مانده باشد. عنوان کتاب‌ها نیز گاه به‌اشتباه نقل شده‌است. در بخش ۲ - ۱ به ضبط نادرست نام کتاب ابومنصور موفق هروی اشاره کردیم. نمونهٔ دیگری نیز در این جا می‌آوریم:

● در جلد ۱۵، ص ۵۴، ذیل «مالو، هکتور»، نام یکی از آثار هکتور مالو به خطا رومن کاری ذکر شده که نادرست است. عنوان صحیح این اثر رومن کالبری (یا به شکل کامل تر: ماجراهای رومن کالبری)^{۳۹} است (دایره‌المعارف فارسی، جلد ۲، ص ۲۶۱۴، ذیل «مالو، اکتور هانری»).

ذکر تاریخ‌های نادرست نیز از مشکلاتی است که بارها در دانشنامه پیش آمده‌است. پیشتر نیز به نمونه‌ای از آن در بخش ۲ - ۱ در خصوص تاریخ نادرست وفات خواجه عبدالله صیرفی اشاره شد. در این جا سه مثال دیگر می‌آوریم:

● در جلد ۱، ص ۷۲۳، ذیل «ابوالحسن مستوفی غفاری کاشانی»، تاریخ نقاشی آبرنگ وی از کریم خان زند در میدان نقش جهان سال ۱۲۰۵ ق. ذکر شده، ولی تاریخ صحیح این اثر ۱۲۰۹ ق. است (پاکباز، رویین، دایره‌المعارف هنر، ص ۴؛ دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۵، ذیل «ابوالحسن غفاری»).

● در جلد ۴، ص ۱۰، ذیل «بایسنقر تبریزی، میرزا جعفر» تاریخ کتابت شاهنامهٔ بایسنقری ۸۳۲ ق. ذکر شده، حال آن که تاریخ درست ۸۳۳ ق. است (پاکباز، رویین، دایره‌المعارف هنر، ص

۳۲۹، ذیل «شاهنامه بایسنقری».)

● در جلد ۱۰، ص ۵۸۵، ذیل «شمس بایسنقری»، خوشنویس دوران تیموری، تاریخ وفات وی ۸۵ ق. ذکر شده که آشکارا نادرست است، چهاو معاصر بایسنقر میرزای تیموری (۸۰۲-۸۳۷ ق.)، و، به گفته قاضی احمد قمی در گلستان هنر (فصل اول، صص ۲۸-۲۹)، استاد بایسنقر در خوشنویسی بود. محل برخی از مؤسسات یا بنیادهای علمی یا فرهنگی نیز گاه به درستی ذکر نشده است. به ذکر مثالی بسنده می کنیم.

● در جلد ۱، ص ۶۶۷، ذیل «ابن بواب» و یک بار دیگر در جلد ۱۱، ص ۵۲، ذیل «صیرفی، خواجه عبدالله» از «کتابخانه چستر بییتی لندن» سخن به میان آمده است. اما می دانیم که از زمانی که آلفرد چستر بییتی^{۴۰} (۱۸۷۵-۱۹۶۸) این کتابخانه را در دابلین، ایرلند، تأسیس کرد، همواره در آن جا قرار داشته است، نه در لندن (نک: وب گاه کتابخانه چستر بییتی).^{۴۱}

۱-۴. مطالب متغایر و ناهمساز

ممکن است که در برخی از کتابها به مطالب ناسازگار و متغایری درباره موضوعی برخورداریم، ولی به هیچ روی انتظار نداریم که چنین نقیض گویی‌هایی به وفور در کتابهای مرجع، خصوصاً در دانشنامه‌های عمومی، راه یافته باشد. در واقع، وجود مطالب ناهمساز در دانشنامه دانش گستر بیش از حدی است که می توان از هر دانشنامه‌ای توقع داشت. بارها پیش آمده که در یکی از مدخل‌های دانشنامه سخنی گفته شده، ولی در مدخل یا مدخل‌های دیگری مطلبی متغایر با آن آورده شده است.

پیشتر به برخی از این ناسازگاری‌ها در ضمن پاره‌ای از مثال‌ها در بخش‌های گذشته (نک: مثال‌های سوم و ششم از بخش ۲-۱ و مثال سوم از بخش ۲-۲) اشاره کردیم. نمونه‌های دیگری نیز در این جا می آوریم:

● در جلد ۱۶، ص ۵۰۹، ذیل «میل رادکان شرقی (قوچان)» می خوانیم: «برجی به ارتفاع ۲۵ متر... مدفون بنا ناشناخته است. مؤلف مطلع الشمس او را از سلاطین یا رجال معتبر... دانسته است»؛ و در همان جلد، ص ۵۱۰، ذیل «میل رادکان غربی (گرگان)»، مشخصات این برج چنین آورده شده است: «برجی به ارتفاع ۳۵ متر... بر بدنه برج، شروع ساختمان ۴۰۷ ق. و پایان آن ۴۱۱ ق. ذکر شده... بر اساس کتیبه موجود، یکی از اسپهبدان آل باوند، با نام ابوجعفر محمد بن وندر بن باوند، بانی بنا بوده است». اما در جلد ۴، ص ۱۳۱، ذیل «برج رادکان (یا میل رادکان)» آمده است: «نام دو برج آرامگاهی: ۱. رادکان شرقی در بخش علیای رود نکا و ۲۰ کیلومتری جنوب غربی گرگان، بازمانده از ابتدای قرن ۵ ق... به ارتفاع ۳۵ متر... محل دفن ابوجعفر محمد بن وندرن [وندرن بن] باوندی از اسپهبدان طبرستان، متوفای ۴۱۱ ق. است. ۲. رادکان غربی در ۸۵ کیلومتری غرب مشهد و سه کیلومتری رادکان... به ارتفاع ۲۵ متر است... به قرن‌های ۶ و ۷ ق. تعلق دارد و احتمالاً مدفن حاکم یا امیری محلی است». آشکار است که

مشخصات دو برج رادکان در جلد ۴، یک سره متغایر با مشخصات این دو برج در جلد ۱۶، و به گونه‌ای معکوس ذکر شده است.

تاریخ‌ها نیز بارها به صورت متغایر ثبت شده‌اند. سه مثال زیر را ببینید:

● دوره حکومت ابوسعید بهادرخان ایلخانی در جلد ۱، ص ۷۵۱، ذیل «ابوسعید بهادرخان»، ۷۱۶-۷۳۶ ق.، ولی در جلد ۳، ص ۵۲۲، ذیل «ایلخانیان» در جدول شاهان این سلسله ۷۱۵-۷۳۵ ق. ثبت شده است.

● تاریخ مرگ بایسنقر میرزا، شاهزاده تیموری، در جلد ۴، ص ۱۱، ذیل «بایسنقر میرزا، غیاث الدین»، سال ۸۲۸ ق.، ولی در جلد ۶، ص ۵۵۳، ذیل «جعفر تبریزی»، سال ۸۳۷ ق. آورده شده است.

● در جلد ۱۰، ص ۸۴۵، ذیل «صفویه»، دوره حکومت عباس دوم از شاهان صفوی در جدول شاهان این خاندان ۱۰۵۱-۱۰۷۶ ق. ثبت شده، حال آن که دوره حکومتش در جلد ۱۱، ص ۲۱۷، ذیل «عباس دوم صفوی» ۱۰۵۲-۱۰۷۷ ق. ذکر شده است.

سخن پایانی

آن چه گذشت مروری کمابیش کوتاه بر مهم ترین انواع کاستی‌هایی بود که در دوره هجده جلدی از دانشنامه دانش گستر ظاهر شده است. اگرچه مجال محدود در نگارش نقدی چندصفحه‌ای نگارنده را از آوردن مثال‌های بیشتر یا ذکر ریزه کاری‌های مفصل تر باز داشته است، آرزو دارد که همین اندازه برای شناساندن ابعاد گسترده مشکلات آن کافی بوده باشد. چنان چه این آرزو برآورده شده باشد، امید می رود که راهی عملی برای اصلاح کژی‌ها و تکمیل کاستی‌های این کتاب گشوده شود. در این صورت، پیشنهاد نگارنده به تدوینگران دانشنامه‌اجمالاً آن خواهد بود که برای هر یک از انواع مشکلاتی که در بالا برخی از مهم ترین‌هایشان با ذکر مثال‌هایی برشمرده شد، ویراستار یا ویراستارانی اختصاصی در نظر گرفته شود، و کار ایشان زیر نظر سرویراستاری حرفه‌ای نهایی گردد؛ هر گروه از این ویراستاران نظر خود را تنها به نوع خاصی از مشکل معطوف خواهند ساخت و به شیوه‌ای موازی متن دانشنامه را برای یافتن و رفع آن مشکل مرور خواهند کرد.^{۴۲} همچنین به منظور اعتباربخشی بیشتر به این مجموعه پیشنهاد می شود که در پایان هر مدخل، اطلاعات مختصر کتاب شناسی و نام نویسنده یا مترجم آن مدخل آورده شود؛ این شیوه‌ای است که در پاره‌ای از معتبرترین دانشنامه‌های نوین جهانی به کار بسته شده است.

دانشنامه دانش گستر، چنان که در مقدمه این نوشتار آمد، کار گسترده‌ای است، و حتی در شکل فعلی اش و با وجود همه مشکلات گوناگونش، در مقام سنجش با برخی از دانشنامه‌های عمومی فارسی، در جایگاه کمابیش بلندی واقع شده است. اما هنگامی که آن را با ضوابط معیارمند دانشنامه نویسی در جهان و حتی در قیاس با دایره‌المعارف فارسی، که به تصریح دانشنامه (جلد ۷، ص ۷۷۶) با وجود کاستی‌هایش «مهم ترین و مستندترین دایره‌المعارف عمومی به فارسی است»، بسنجیم، اثری فرودست به نظر می رسد، که به گفته سعدی «مناره بلند بر دامن کوه‌الوند پست نماید».

ممکن است که در برخی از کتابها به مطالب ناسازگار و متغایری درباره موضوعی برخورداریم، ولی به هیچ روی انتظار نداریم که چنین نقیض گویی‌هایی به وفور در کتابهای مرجع، خصوصاً در دانشنامه‌های عمومی، راه یافته باشد

پی‌نوشت‌ها

* salih.tabatabai@gmail.com

۱. فهرست نام‌های مؤلفان و مترجمان و ویراستاران و سایر همکاران این مجموعه در آغاز جلد ۱ (صفحات هفت تا ده) و بار دیگر فهرست کامل تری از ایشان در آغاز جلد ۱۸ (صفحات پنج تا ده) آمده است. باید توجه داشت که برخی از همکاران این مجموعه نقش‌های متعددی در این اثر داشته‌اند و، در نتیجه، نام ایشان مثلاً هم در شمار مؤلفان و هم در میان ویراستاران مجموعه آورده شده است. در جلد نخست کتاب، تعداد کل همکاران این مجموعه «بیش از دویست تن» ذکر شده است (جلد ۱، صفحه هجده).

۲. مثلاً نک: طباطبایی، صالح، «نقدی بر سبیری در هنر ایران»، خیال، فصلنامه فرهنگستان هنر، شماره ۱۷، بهار ۱۳۸۵، صص ۱۸۰-۱۸۶؛ «نقدی بر کتاب اسلام: هنر و معماری»، گنجینه، کتاب تخصصی علمی فرهنگستان هنر، کتاب دوم ۱۳۸۹، صص ۱۰۹-۱۱۴؛ «هنر ایران در فرهنگ هنر (Grove Dictionary of Art)» کتاب ماه کلیات، شماره ۱۷۱، اسفند ۱۳۹۰، صص ۵۳-۶۱.

3. Oxford Dictionary of National Biography

4. <http://www.oxforddnb.com/index/101034502/>

Guy-Le-Strange

5. Claus Detlef Sierck

6. Douglas Sirk

7. Stern, Michael, *Douglas Sirk*, pp. 23-26; Also see: http://en.wikipedia.org/wiki/Douglas_Sirk

8. Ignaz Goldziher

۹. ناگفته نماند که در برخی از منابع، از صفی‌الدین عبدالؤمن بن فاخر نام برده شده است؛ مثلاً نک: ابن طقطقی، تاریخ فخری، ترجمه محمد وحید گلپایگانی، ص ۷۰ و ص ۴۶۶.

10. Edward Granville Browne

11. Also see: Blair, Sheila & Momayyez, Mortaza, "Doors and Door Frames", in *Encyclopedia Iranica*, vol. vii, p. 500

12. Halliday, David & Resnick, Robert, *Fundamentals of Physics*, p.128.

13. Thomas Aquinas

14. Oxford Advanced Learner's Dictionary, p. 1559.

15. Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language, p. 710.

۱۶. واژه سرافیم در صحیفه اشعیاء نبی (۶: ۲-۶) از عهد عتیق کتاب مقدس در دلالت به طبقه‌ای از فرشتگان به کار رفته، هرچند این واژه به معنای مارهای آتشین نیز در عهد عتیق استعمال شده است؛ اعداد ۲۱: ۶-۸؛ تشبیه ۸: ۱۵.

17. Dictionary of Deities and Demons in the Bible, pp. 742-746.

۱۸. ظاهراً ونسینک (۱۸۸۲-۱۹۳۹)، خاورشناس هلندی، نخستین کسی بود که در مقاله اش ذیل مدخل اسرافیل (Israfīl) در دائرةالمعارف اسلام، سرافیم را معادل اسرافیل دانست. نک:

Wensinck, A. J., "Israfīl," in *Encyclopedia of Islam*, vol. iv, p. 211

اما چنان که گذشت، این معادل سازی، متأسفانه، نادقیق است. در مقاله «اسرافیل» در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (جلد ۸، ص ۲۸۹) نیز به یکی از تفاوت‌های اصلی این دو واژه اشاره شده است: «تفاوتی اساسی میان سرافیم و اسرافیل که هرگز نباید آن را از نظر پنهان داشت جمع بودن سرافیم است، در حالی که اسرافیل واژه‌ای برای نامیدن یک فرشته است». شاید به همین دلیل ادگار ال پو سروده خود را درباره فرشته خوش الحان ملکوتی، که در اثر افسون صدایش همگان خاموش شوند، اسرافیل Israfel نامیده است، نه سرافیم. برای آگاهی بیشتر در این باره نک: طباطبایی، صالح، فرهنگ گزیده اعلام شرقی در منابع غربی، صص ۲۰۳-۲۰۴.

19. Michel de L' Hopital

20. http://en.wikipedia.org/wiki/Michel_de_L'Hopital

21. Robert the Strong

22. http://en.wikipedia.org/wiki/Robert_the_Strong

23. Frank Davidson

24. Rubin, Don (ed.), *The World Encyclopedia of Contemporary Theatre*, vol. 5, p. 275.

۲۵. شهرستانی در ملل و نحل به تفصیل درباره وی و عقایدش سخن گفته است. نک: شهرستانی، ابوالفتح محمد عبدالکریم ابن ابی بکر احمد، الملل و النحل، ج ۱، صص ۱۸۱-۱۸۴.

۲۶. در تفسیر نمونه نیز عمران در این آیه پدر مریم دانسته شده است (مکارم شیرازی، ناصر (زیر نظر)، تفسیر نمونه، جلد ۲، ص ۵۲۰).

27. M. G. Kovacs, *The Epic of Gilgamesh*, pp. 101-103

28. Thomas, B. George & Finney, Ross L., *Calculus and Analytic Geometry*, p. 98

29. *ibid*, Appendix B, p. A-18

30. Halliday, David & Resnick, Robert, *Fundamentals of Physics*, p. 541

31. *ibid*, p. 867

32. flux

33. [http://en.wikipedia.org/wiki/Maxwell_\(unit\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Maxwell_(unit))

۳۴. جالب تر این است که تعریف صحیح یکای ماکسول در پایان همین مدخل آورده شده است: «مقدار آن معادل شار در حال گذر از یک سانتی متر مربع سطحی عمود بر میدان مغناطیسی با شدت یک گاوس است!»

35. Hector Malot

**از مشکلاتی که در
دانشنامه بارها با آن
رو به رو می شویم،
اشتباهاتی است که در
ارائه اطلاعات عمومی
هویت شخص خاصی،
نام یا تاریخ تولید
اثری، محل مؤسسه یا
بنیادی و مانند اینها)
رخ داده است**

منوچهری، چاپ دوم، ۱۳۵۹ ش.

- کتاب مقدس، عهد عتیق و عهد جدید، ترجمه فاضل خان همدانی، ویلیام گلن و هنری مرتن، انتشارات اساطیر، چاپ سوم، ۱۳۸۸
- مجدزاده صهباء، جواد، «ابنیه و آثار تاریخی: دروازه‌های نهد و سی ساله»، یادگار، شماره ۳، صص ۷۳-۷۴
- مسترهاکس، قاهوس کتاب مقدس، انتشارات اساطیر، چاپ دوم، ۱۳۸۳
- مصاحب، غلامحسین (زیر نظر)، دایره‌المعارف فارسی، امیر کبیر، چاپ چهارم، ۱۳۸۲ ش.
- مکارم شیرازی، ناصر (زیر نظر)، تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۱ ش.

دانشنامه دانش گستر،

چنان که در مقدمه

این نوشتار آمد، کار

گسترده‌ای است، و

حتی در شکل فعلی اش

و با وجود همه

مشکلات گوناگونش،

در مقام سنجش با

برخی از دانشنامه‌های

عمومی فارسی، در

جایگاه کمابیش بلندی

واقع شده است. اما

هنگامی که آن را

با ضوابط معیارمند

دانشنامه‌نویسی در

جهان بسنجیم، اثری

فرو دست به نظر

می‌رسد

36. Lise

۳۷. برای آشنایی با زندگی و آثار هکتور مالو، به ویژه خلاصه‌ای از رمان بی خانمان، نک:

<http://www.ketabnews.com/detail-517-fa-129.html>

۳۸. شاید نویسنده این مدخل سریال کارتونی ۲۶ قسمتی رمی: دختر بی خانمان (۱۹۹۶-۱۹۹۷) را که استودیوی پویانمایی نیپون ژاپنی آن را بر اساس داستان بی خانمان، اثر هکتور مالو، ولی با تغییرات عمده‌ای از جمله تغییر جنسیت رمی از پسر به دختر ساخت، اشتباهاً به جای کتاب اصلی گرفته باشد.

39. Les Aventures de Romain Kalbris

40. Sir Alfred Chester Beatty

41. <http://www.cbl.ie>

۴۲. نگارنده پیش از انتشار این مقاله، در جلسه‌ای با حضور دو تن از ناظران ارجمند دانشنامه دانش گستر، ضمن اشاره به شمه‌ای از مشکلات این مجموعه آمادگی خویش را برای مساعدت در رفع این کاستی‌ها اعلام کرده، و ایشان را از نگارش این نقد مطلع ساخته است.

مأخذ

- آلوسی، ابوالفضل شهاب الدین محمود، روح المعانی، قاهره، دارالحدیث، ۱۴۲۶ق./۲۰۰۵م.
- ابن طقطقی، محمد ابن علی طباطبای، تاریخ فخری، ترجمه محمد وحید گلپایگانی، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم، ۱۳۶۷ ش.
- بدوی، عبدالرحمن، دایره‌المعارف مستشرقان، ترجمه صالح طباطبایی، انتشارات روزنه، ۱۳۷۷ ش.
- پاکباز، رویین، دایره‌المعارف هنر، فرهنگ معاصر، چاپ ششم، ۱۳۸۶ ش.
- زرکلی، خیرالدین، الأعلام: قاموس تراجم اشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین، بیروت، دارالعلم للملایین، الطبعة السادسه، ۱۹۸۴م.
- زمخشری، محمود ابن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التأویل، بیروت، دارالکتب العربی، (بی تا)
- الشهرستانی، ابوالفتح محمد عبدالکریم ابن ابی بکر احمد، الملل و النحل، تحقیق عبدالعزیز محمد الوکیل، دارالاتحاد العربی للطباعة، قاهره، ۱۳۸۷ق./۱۹۶۸م
- الصابونسی، محمدعلی، صفوه التفاسیر، بیروت، دارالقلم، الطبعة الخامسة، ۱۴۰۰ق./۱۹۸۰م.
- طباطبایی، صالح، فرهنگ گزیده اعلام شرقی در منابع غربی، انتشارات روزنه، ۱۳۸۸ ش.
- طباطبائی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبائی / رجا، ۱۳۷۰ ش.
- طبرسی، ابوعلی فضل ابن حسن: مجمع البیان، بیروت، دارالفکر و دارالکتب اللبنانی، ۱۳۷۶ق./۱۹۵۷م.
- طهرانی، شیخ آقابزرگ، الذریعه الی تصانیف الشیعه، بیروت، دار الاضواء، الطبعة الثالثة، ۱۴۰۳ق.
- عبدالباقی، محمد فؤاد، المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم، قاهره، دارالکتب المصریه، ۱۳۶۴ق./۱۹۴۵م.
- قمی، قاضی احمد، گلستان هنر، تصحیح احمد سهیلی خوانساری، کتابخانه